

АУҒАНСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

Моллақанағат Сара Сайпуллақызы

mollakanagats@gmail.com

7M02201- «Тарихшы-зерттеуші» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, т.ғ.д., Л.Б.Бердіғожин

Аңдатпа. XX ғасырда Қазақстандағы Столыпин аграрлық реформасы, 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс, Азамат соғысы, сондай-ақ 1928–1932 жылдардағы күштеп ұжымдастыру мен одан туындаған ашаршылық салдарынан қазақ халқының едәуір бөлігі Отанынан тыс жерлерге, оның ішінде Ауғанстанға көшіп кетті. Мақалада Ауғанстандағы қазақ диаспорасының қалыптасуының тарихи алғышарттары (XIX ғасырдан бастап), көші-қон толқындары, елдегі орналасу аймақтары, әлеуметтік-экономикалық жағдайы, Кеңес-Ауған соғысы кезеңіндегі өзгерістер мен репатриация процесі ғылыми дереккөздер негізінде талданады. Зерттеу нәтижесінде диаспораның негізгі бөлігі 1930 жылдардағы ұжымдастыру зардаптарынан туындағаны, 1978 жылы шамамен 20–24 мың адамды құрағаны, кейіннен Кеңес әскерінің енуі мен соғыс салдарынан Пәкістанға, Иранға, Түркияға қоныс аударып, Қазақстанға 13 мыңнан астам адамның оралғаны анықталды. Мақала қазақ диаспорасының тарихын зерттеуде жаңа ғылыми көзқарас ұсынады және ұлттық бірлік мәселелерін талқылауға үлес қосады.

Кілт сөздер: қазақ диаспорасы, Ауғанстан, ұжымдастыру, ашаршылық, көші-қон, репатриация.

Кіріспе

XX ғасыр қазақ халқы үшін ауыр сынақтар кезеңі болды. Столыпин аграрлық реформасы (1906–1916 жж.), 1916 жылғы Орталық Азиядағы ұлт-азаттық қозғалыс, Кеңес өкіметінің орнауы мен Азамат соғысы (1918–1920 жж.), сондай-ақ 1928–1932 жылдардағы күштеп ұжымдастыру мен ашаршылық қазақтардың жаппай көші-қонына әкелді. Бұл оқиғалардың салдарынан бірнеше жүз мың қазақ Қытайға, Моңғолияға, Иранға және Ауғанстанға қоныс аударды [1]. Ауғанстандағы қазақ диаспорасының қалыптасуы осы процестің маңызды бөлігі болып табылады.

Диаспораның тарихы XIX ғасырдан бастау алады. Мысалы, 1847 жылы Кеңесары Қасымұлы көтерілісі жеңіліске ұшырағаннан кейін қазақ сарбаздарының бір бөлігі Ауғанстанға өткен. 1865 жылдары Адай руының өкілдері Тәжікстан арқылы Ауғанстанға қоныс аударған [2]. Г.М. Меңдіқұлова өзінің «Қазақ диаспорасы: тарих және қазіргі заман» еңбегінде бұл көштерді отаршылдық саясаттың тікелей салдары ретінде сипаттайды және диаспораның қалыптасуындағы алғашқы толқындарды XIX ғасырдың соңғы ширегімен байланыстырады [12, 45 б.]. Б.К. Қалшабаева «Орталық Азия қазақтары» монографиясында Ауғанстанға көшудің ұзақ мерзімді сипатын, рулық құрылымның сақталуын және мәдени бейімделудің ерекшеліктерін талдайды [13].

Алайда диаспораның негізгі бөлігі XX ғасырдың 30-жылдарындағы ұжымдастыру науқаны кезінде қалыптасты. Мақалада диаспораның тарихи алғышарттары, көші-қон механизмдері, Ауғанстандағы әлеуметтік-мәдени бейімделуі, Кеңес-Ауған соғысының әсері және репатриация процесі ғылыми деректер негізінде қарастырылады. Зерттеу мақсаты – диаспораның қалыптасуын объективті талдау және оның қазіргі жағдайын бағалау.

Халифа Алтайдың естеліктері, И. Жеменейдің зерттеулері мен Ж. Жеңісұлының соңғы жылдардағы еңбектері бұл тақырыптың трагедиялық қырын және қазіргі ахуалын

ашады [14; 15; 16]. Әсіресе, Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты директорының орынбасары, тарихшы-шығыстанушы Жомарт Жеңісұлының 2023–2024 жылдардағы Ауғанстанға ғылыми экспедициялары мен «Әмудария қазақтары» монографиясы диаспораның қазіргі этнографиялық, мәдени және әлеуметтік жағдайын жан-жақты сипаттайды. Ғалым Ауғанстан қазақтарын Орталық Азиядағы қазақтардың стратегиялық тірегі ретінде бағалайды, олардың Қазақстанға «ие болу» тілегін, тіл мен дәстүрді сақтауға ұмтылысын, сондай-ақ білім беру мен әлеуметтік қолдау қажеттігін ғылыми негізде дәлелдейді [16; 17]. Ж. Жеңісұлының зерттеулері диаспораның тарихи тамырын ғана емес, қазіргі кезеңдегі мәселелерін (тілдік ассимиляция, әлеуметтік-экономикалық қиыншылықтар, Қазақстанмен байланыс) терең талдай отырып, мақаланың ғылыми құндылығын арттырады.

XX ғасырдың басындағы көші-қонның алғышарттары

Столыпин реформасы (1906–1916 жж.) Қазақстандағы жер қатынастарын түбегейлі өзгертті. Ресей империясының еуропалық бөлігінен миллиондаған шаруалар мемлекеттік қоныс аударушылар ретінде ағылып келе бастады. Егер XIX ғасырдың 70-жылдарында орыс шаруалары қазақтың жақсы жерлерін өз бетінше заңсыз басып алса, XX ғасырдың басында Көші-қон басқармасының ресми қызметі бұл процесті заңдастырды. Тек Далалық өлкеде ғана 1908 жылдың 1 қаңтарына қарай қазақтар пайдаланатын жерлерден жан басына шаққанда 80 мың үлес (15 десятина) кесілді. Нәтижесінде қазақтардың 19 млн гектарға жуық жайылымдық жері тартып алынып, 3 млн-ға жуық қоныс аударушыларға берілді.

1897–1916 жылдар аралығында Қазақстанға ресми түрде 1 474 319 адам немесе Еуропалық Ресейден 29,5% орыс шаруалары көшірілді. Бұл демографиялық өзгеріс қазақ халқының 1902–1913 жылдардағы санының 8–9%-ға (шамамен 286 мың адам) азаюына әкелді. Қазақтардың жерінен айырылуы, шенеуніктердің озбырлығы және Көші-қон басқармасының жерлерді заңсыз тартып алуы мыңдаған қазақты Қытайға, Өзбекстанға, Ауғанстанға және Иранға қашуға мәжбүр етті [3; 12].

XIX ғасырдың соңғы жартысында да қазақтар Ауғанстанға қоныс аударған. 1847 жылы Кенесары Қасымұлы көтерілісі жеңіліске ұшырағаннан кейін қазақ сарбаздарының бір бөлігі Ауғанстанға өткен. 1865 жылдары Адай руының (Қосай, Еміл тобы) өкілдері Тәжікстан арқылы Ауғанстанға қоныс аударған. Маңғыстау, Сыр өңірі, Жетісу қазақтары (Адай, Қоңырат, Табын рулары) отаршылдық қысымымен байланысты осы елге өткен. Б.К. Қалшабаева Орталық Азиядағы қазақтардың көші-қон тарихын зерттей отырып, бұл процестің ұзақ мерзімді сипатын, рулық құрылымның сақталуын және мәдени бейімделудің ерекшеліктерін атап көрсетеді [13]. Г.М. Меңдіқұлова диаспораның қалыптасуындағы бұл кезеңді «отаршылдықтың алғашқы толқыны» деп атайды және қазақтардың Ауғанстанға өтуін патша өкіметінің жер саясатымен тікелей байланыстырады [12].

1916 жылғы Орталық Азиядағы ұлт-азаттық қозғалыс пен Азамат соғысы (1918–1920 жж.) көші-қонды жаңа деңгейге көтерді. Қазақстан мен Қырғызстаннан 300 мыңға жуық қазақ пен қырғыз орыс әскерінің жазалауынан қашып, Құлжа облысы, Қашқария, Алтай, Тарбағатай және Іле аймақтарына өтті. Кейбір топтар Ауғанстан мен Иранға қарай бет алды. Кеңес өкіметі орнағаннан кейін де шағын топтармен шекарадан өту жалғасты [1; 12].

Осылайша, XX ғасырдың басындағы көші-қонның алғышарттары отаршылдық жер саясатының нәтижесі болды. Ол қазақ халқының демографиялық, экономикалық және әлеуметтік құрылымын түбегейлі өзгертіп, Ауғанстандағы диаспораның қалыптасуына негіз қалады.

Ұжымдастыру кезеңіндегі жаппай көші-қон (1928–1932 жж.)

Күштеп ұжымдастыру Қазақстан үшін XX ғасырдағы ең қасіретті оқиғалардың біріне айналды. Бұл саясат қазақ халқының дәстүрлі шаруашылық жүйесін – көшпелі мал шаруашылығын – түбегейлі қиратты. 1928 жылдан бастап жүргізілген ұжымдастыру

науқаны малды тәркілеу, бай-құлақтарды кулактандыру және күштеп колхоздастыру арқылы жүзеге асырылды. Нәтижесінде шаруашылық жүйенің бұзылуы, мал басының күрт қысқаруы (1928–1933 жылдар аралығында қазақтардың мал саны 80 %-ға дейін азайды) және орасан зор ашаршылық туындады. Бұл апат 1 миллион 30 мың қазақтың көші-қонына әкелді, олардың 616 мыңы біржола шетелге кетті. Қалғандары ішкі қоныс аударумен шектелді немесе кейіннен Отанына оралды.

Тұрар Рысқұловтың 1933 жылғы 19 наурызда И.В. Сталинге жолдаған хатында көші-қонның ауқымы мен себептері нақты көрсетілген: «Қазақтар 1931 жылдың соңында басталған Қазақстан аумағынан тыс аудандардың бірінен екіншісіне көшіп-қонулары көктемге қарай үдей түсті... Кейбір аудандардағы көші-қон сол аудандардағы тұрғын халықтың барлық санының 40–50%-ына дейін жеткен. Былтыр көктемде көшкен адамдардың арасында аштық пен эпидемияның салдарынан өлім-жітім орын алды» [5]. Бұл хаттағы мәліметтер Қазақстан Орталық мемлекеттік мұрағатының құжаттарымен расталады және ұжымдастырудың жергілікті шенеуніктер тарапынан асыра сілтеумен жүргізілгенін дәлелдейді.

Көшкендердің ішінде 200 мыңға жуық қазақ Қытайға, Моңғолияға, Ауғанстанға және Иранға қоныс аударды. Ауғанстанға көшкендер негізінен Кіші жүздің өкілдері (Кете, Әлім, Жетіру рулары) болды. Олар 1928–1930 жылдар аралығында Қызылорда облысының Қармақшы ауданынан, Сырдарияның Қызылқұм өңірінен, Өзбекстанның Бұқара облысы (Тамды, Үшқұдық аудандары) арқылы Әмудария өзені бойымен Ауғанстанға өтті. Көш жолы өте қиын болды: құмды шөлдер, өзен арқылы өту, аштық, суық және эпидемиялар мыңдаған адамның өмірін қиды. И. Жеменейдің «Ауған қазақтарының көш тарихы» еңбегінде бұл көштің трагедиялық сипаты, босқындардың жолдағы аштық пен эпидемиялардан зардап шегуі, малдың жаппай қырылуы және отбасылардың ыдырауы егжей-тегжейлі баяндалады [15].

Г.М. Меңдікұлова бұл кезеңді қазақ халқына қарсы этноцидтің жалғасы ретінде бағалайды. Оның пікірінше, ұжымдастыру саясаты тек экономикалық реформа емес, дәстүрлі қазақ қоғамын жоюға бағытталған саяси акция болды. Нәтижесінде қазақтардың жаппай көші-қоны диаспораның қалыптасуына түрткі болды, ал Ауғанстанға өткен топтар солтүстік аймақтарда (Ханабад, Андхой, Құндыз) және Гератта тұрақты қауымдастықтар құрды [12]. Б.К. Қалшабаева да бұл көштерді рулық байланыстардың сақталуы және мәдени тұрақтылық тұрғысынан зерттей отырып, Ауғанстандағы қазақтардың Кіші жүз руларының басым болуын атап өтеді [13].

Осылайша, 1928–1932 жылдардағы ұжымдастыру кезеңі қазақ диаспорасының, оның ішінде Ауғанстандағы диаспораның қалыптасуындағы шешуші кезең болды. Көші-қонның салдары әлі күнге дейін қазақ халқының демографиялық, мәдени және әлеуметтік өмірінде сезіліп отыр.

Ауғанстандағы қазақтардың орналасуы және тіршілігі

Ауғанстандағы қазақ диаспорасының орналасуы мен тіршілігі туралы алғашқы ғылыми мәліметтер 1930 жылдардың ортасынан басталады. 1935 жылы швед шығыстанушысы және дипломаты Гуннар Ярринг Ауғанстанға сапар шеккен кезінде елдің солтүстік аймақтарында – Ақша, Андхой, Ханабад және Құндыз аудандарында Кіші жүз қазақтарымен тікелей кездесті. Оның 1939 жылы жарық көрген «On the Distribution of Turk Tribes in Afghanistan: An Attempt at a Preliminary Classification» атты еңбегінде Құндыз өзенінің батыс жағалауындағы Чахар-дара алабында 200-ге жуық қазақ түтіні (отбасы) тіркелгені нақты көрсетілген. Ярринг қазақтарды негізінен мал шаруашылығымен айналысатын, дәстүрлі көшпелі өмір салтын сақтаған топ ретінде сипаттайды [7].

1962 жылы америкалық этнограф Франц Шурманнның «The Mongols of Afghanistan: An Ethnography of the Moghòls and Related Peoples of Afghanistan» монографиясында Ауғанстандағы қазақтардың басым бөлігі КСРО-дан (негізінен ұжымдастыру жылдарында) келген босқындар екені ғылыми тұрғыда дәлелденді. Автордың мәліметтері бойынша, олардың негізгі бөлігі Ханабад пен Андхой қалаларында тұрған, қалалық люмпен-

пролетариат қатарына қосылған. Гератта «Қазақсарай» деп аталатын мекенде 500-ден астам қазақ қоныстанған. Бұл топтар Қарақұм өңірінен, Қызыл Рабаттан және Әмудария өзені маңынан (Қарақалпақстан мен Түркіменстан шекарасы) қашқан. Кейбір топтар Ауған билігінің шешімімен Нимруз провинциясындағы Чахансурға жіберілді, алайда ыстық климат пен тұзды топыраққа шыдамай көп ұзамай Гератқа қайтып оралды [8].

1960 жылдарға қарай қазақтар Ақша, Андхой, Ханабад, Құндыз, Бағлан, Герат және Фарах аймақтарында шағын топтармен орналасты. Олардың тіршілігі мал шаруашылығымен (қой, түйе өсіру), егіншілікпен (бидай, жүгері егу) және тағы да басқа ұсақ шаруалармен байланысты болды. Қалалық жерлерде кейбір қазақтар қолөнермен (теріден бұйым жасау, киім тігу) айналысты.

1978 жылы Ауғанстандағы қазақтардың саны 20–24 мыңға жетті [9]. Халифа Алтай 1985 жылы Азаттық радиосына берген мақаласында ХІХ ғасырдың аяғында қазақтардың Гератқа (Герат жолы) көшкенін, 1968 жылы Кабулдағы қазақтармен кездесуін және олардың діни-мәдени дәстүрлерді сақтауға ұмтылысын егжей-тегжейлі баяндады. Ол Ауғанстан қазақтарының қиын жағдайын, мал шаруашылығының құлдырауын және исламдық құндылықтардың рөлін атап өтті [14].

И. Жеменейдің «Ауған қазақтарының көш тарихы» еңбегінде бұл көштердің адам шығыны, жолдағы аштық пен эпидемиялар, сондай-ақ мәдени сақталу механизмдері (рулық байланыстар, отбасылық дәстүрлер) терең талданады [15].

Осылайша, Ауғанстандағы қазақтардың орналасуы мен тіршілігі көшпелі дәстүр мен отырықшы өмір салтының қиылысында қалыптасты. Олар қиын климаттық және әлеуметтік жағдайларға қарамастан ұлттық-мәдени ерекшеліктерін сақтай алды, бұл диаспораның тарихи тұрақтылығын дәлелдейді.

Кеңес-Ауған соғысы және репатриация процесі

1979 жылы 27 желтоқсанда Кеңес Одағының әскерлері Ауғанстанға енгеннен кейін елдегі соғыс қимылдары қазақ диаспорасының тағдырын түбегейлі өзгертті. Соғыстың алғашқы жылдарында-ақ қазақтардың үлкен тобы (негізінен солтүстік және солтүстік-шығыс провинцияларда тұрғандар) Пәкістандағы босқындар лагерьлеріне қашуға мәжбүр болды. Қырғыздармен бірге қазақтардың бірнеше мыңдаған отбасысы Пәкістанның солтүстік-батыс шекаралық аймақтарындағы лагерьлерге паналады. Кейіннен 70-ке жуық отбасы (кейбір деректер бойынша 500-ге жуық отбасы) Пәкістаннан Түркияға қоныс аударды. Түркияға көшкендер негізінен Стамбул маңында және басқа қалаларда тұрақты қауымдастық құрды [12; 16].

Қазақстан 1991 жылы тәуелсіздік алғаннан кейін шетелдегі қазақтарды оралман (қандас) ретінде қабылдау мемлекеттік саясаттың маңызды бөлігіне айналды. 1990 жылдардың басынан бастап Ауғанстаннан 13 мыңнан астам этникалық қазақ Қазақстанға оралды. Репатриация процесі 1991–2000 жылдар аралығында ең белсенді жүргізілді. Оралмандарға қоныстандыру, тұрғын үй және әлеуметтік қолдау көрсетілді. Бұл процесс қазақ ұлтының бірлігін нығайтуға және диаспора мен отан арасындағы байланысты қалпына келтіруге бағытталды [4; 10; 17].

Ауғанстанда қазақтар негізінен Құндыз, Балх, Бағлан, Тахар және Фараб (Фарьяб) провинцияларында шоғырланған. Аралас некелердің (ауған, тәжік, өзбек ұлттарымен) салдарынан жастардың қазақ тілін білмеуі, ұлттық дәстүрлердің біртіндеп әлсіреуі және мәдени ассимиляция процесі байқалады. Соғыстан кейінгі тұрақсыздық, экономикалық қиыншылықтар және білім беру жүйесінің әлсіздігі диаспораның сақталуына қауіп төндіріп отыр [11].

Ж. Жеңісұлының 2023 жылғы Ауғанстанға ғылыми сапары және «Әмудария қазақтары» кітабы (2024) диаспораның қазіргі жағдайын жан-жақты сипаттайды. Ғалым Ауғанстан қазақтарын Орталық Азиядағы қазақтардың стратегиялық тірегі ретінде бағалайды, олардың этнографиялық ерекшеліктерін, рулық құрылымын, мәдени мұрасын және әлеуметтік-экономикалық мәселелерін (жерге қол жеткізу, білім алу, Қазақстанмен байланыс) терең талдайды. Ж. Жеңісұлы Қазақстанның Ауғанстандағы қазақтарға жүйелі

қолдау көрсету қажеттігін, оның ішінде білім беру бағдарламалары, мәдени алмасу және репатриацияны жеңілдету шараларын ұсынады [16; 17].

Осылайша, Кеңес-Ауған соғысы мен одан кейінгі оқиғалар Ауғанстандағы қазақ диаспорасының санын күрт қысқартты, ал репатриация процесі ұлттық бірлікті нығайтты. Дегенмен, елде қалған шағын топтың мәселелері әлі де өзекті болып отыр және оларды шешу Қазақстанның ұлттық саясатының маңызды міндеті болып қала береді.

Қорытынды

Ауғанстандағы қазақ диаспорасы ХХ ғасырдағы саяси-экономикалық зұлматтардың тікелей салдары болып табылады. Оның қалыптасуы Столыпин реформасы, 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс, Азамат соғысы және әсіресе 1928–1932 жылдардағы күштеп ұжымдастыру мен ашаршылық сияқты оқиғалармен тығыз байланысты. Бұл процестер қазақ халқының тағдырын түбегейлі өзгертті: 616 мың қазақ біржола шетелге кетсе, оның 200 мыңға жуығы Ауғанстанға қоныс аударды. Диаспора өкілдері Кіші жүздің Кете мен Әлім руларының өкілдері болып, Әмудария өзені арқылы өткен көш жолдарында аштық, эпидемия және климаттық қиыншылықтарға тап болды.

Зерттеулер көрсеткендей, Ауғанстандағы қазақтар ұлттық дәстүрлерді, тілді және исламдық құндылықтарды сақтауға бар күшін салды. Халифа Алтайдың естеліктері мен И. Жемейдін талдаулары диаспораның мәдени тұрақтылығын, Герат, Ханабад, Андхой, Құндыз сияқты аймақтардағы шағын қауымдастықтардың өмір сүру механизмдерін ашады. 1978–1979 жылдары 20–24 мың адамнан тұратын диаспора Кеңес-Ауған соғысының салдарынан Пәкістандағы босқын лагерьлеріне және Түркияға қоныс аударуға мәжбүр болды. Бұл оқиға диаспораның санын күрт қысқартты, ал қалғандарының көбі аралас некелер мен тілдік ассимиляцияға ұшырады.

Репатриация процесі Қазақстанның тәуелсіздік алғаннан кейінгі ұлттық саясатының маңызды бөлігіне айналды. 1990 жылдардан бастап 13 мыңнан астам ауған қазақтары Отанына оралды. Бұл процесс қазақ ұлтының бірлігін нығайтты, диаспора мен отандық қоғам арасындағы байланысты қалпына келтірді. Алайда Ауғанстанда қалған қазақтардың мәселесі әлі де өзекті. Олардың ұлттық өзіндік санасының әлсіреуі, жастардың қазақ тілін білмеуі және мәдени дәстүрлердің біртіндеп жоғалуы ұлттық саясаттың жаңа бағыттарын қажет етеді.

Зерттеу нәтижелері диаспора тарихын одан әрі ғылыми зерттеудің маңыздылығын көрсетеді. Болашақта Ауғанстан қазақтарының рулық құрылымын, мәдени мұрасын, репатриацияның әлеуметтік-экономикалық салдарын салыстырмалы талдаулар жүргізу қажет. Бұл жұмыс қазақтардың әлемдік диаспорасының сақталуы мен дамуына, ұлттық бірліктің нығаюына және Қазақстанның сыртқы саяси мүдделеріне үлес қосады. Ауғанстандағы қазақ диаспорасы – қазақ халқының ортақ тарихи-мәдени тамырының, қиыншылықтарға төтеп беру қабілетінің және болашаққа деген үмітінің айқын көрінісі. Оның тарихы ұрпақтар үшін сабақ болып, ұлттық сана-сезімді тәрбиелеуде маңызды рөл атқарады. Диаспораның сақталуы мен оралуы – Қазақстанның ұлттық саясатының стратегиялық міндеті, ол қазақ ұлтының біртұтастығын нығайтып, әлемдік қазақтар қауымдастығының дамуына жаңа серпін береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақ диаспорасының көші-қон тарихы : 4-томдық құжаттар мен материалдар жинағы. – Алматы, [20XX]. – 22481 байт (электронды құжат).

2 Қазақтар диаспорасы // Қазақ энциклопедиясы [Электронды ресурс]. – URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Қазақтар_диаспорасы (қаралған күні: 03.04.2026).

3 Қазақтардың Қытайға (Құлжа, Қашғария) және ... [Электронды ресурс]. – URL: <https://stud.kz/referat/show/112719> (қаралған күні: 03.04.2026).

4 Нұрхан Жалиев. Ауған қазақтары да біртұтас қазақ ұлтының ажырамас бөлігі // Turkystan.kz. – 2021. – 26 тамыз.

- 5 Рысқұлов Т. Сталинге жолдаған хат (1933 ж. 19 наурыз) // E-history.kz [Электронды ресурс]. – URL: <https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/9004> (қаралған күні: 03.04.2026).
- 6 Kazakh famine of 1930–1933 // Wikipedia [Электронды ресурс]. – URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Kazakh_famine_of_1930–1933 (қаралған күні: 03.04.2026).
- 7 Jarring G. On the Distribution of Turk Tribes in Afghanistan : An Attempt at a Preliminary Classification. – Lund : C. W. K. Gleerup, 1939. – 106 p.
- 8 Schurmann H. F. The Mongols of Afghanistan : An Ethnography of the Moghòls and Related Peoples of Afghanistan. – 's-Gravenhage : Mouton, 1962. – 435 p.
- 9 Ауғанстанда қанша қазақ тұрады? // Azattyq.org. – 2021. – 26 тамыз.
- 10 Resettlement Of Afghanistan's Ethnic Kazakhs To Kazakhstan // RFE/RL. – 2021. – 28 желтоқсан.
11. Ауғанстандағы қазақтар... Олардың бәрі қазақ па? // OKG.kz. – 2021. – 10 қыркүйек.
- 12 Меңдіқұлова Г.М. Қазақ диаспорасы: тарих және қазіргі заман. – Алматы: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы, 2006. – 343 б.
- 13 Қалшабаева Б.К. Орталық Азия қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу). – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 406 б.
- 14 Алтай Х. Ауғанстан қазақтары туралы // Азаттық радиосы эфирі, 1985.
- 15 Жеменей И. Ауған қазақтарының көш тарихы // Суверенность. – Алматы, 20XX. – С. 48–53.
- 16 Жеңісұлы Ж. Ауғанстан қазақтары: Қазақстан бізге ие болса екен // Turkystan.kz. – 2024. – 15 наурыз.
- 17 Жеңісұлы Ж. Әмудария қазақтары. – Алматы, 2024.